

КОЗАЦТВО ЯК ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Там родилась, гарцювала
Козацькая воля...
Т. Шевченко

У статті зроблено акцент на розвитку козацької педагогіки. Наголошено на етимології слова “козак”, на теоріях виникнення козацтва, на джерелах його формування. Показано процес трансформації Запорозької Січі.

Ключові слова: козаччина, січовики, зимівники, Запорозьке військо, реєстрові козаки.

Сьогодні викладачі все частіше звертаються до надбань козацької педагогіки, яка тісно пов'язана з національною та духовною сферами. Адже воно було не тільки військовим, а й соціальним, політичним, державним, культурно-історичним явищем. Звідси випливає необхідність дослідження його як етноментального феномену.

Мета статті – дослідити етимологію слова “козак”, причини виникнення козацтва, джерел систематичного поповнення його рядів, причини виникнення шляхом вирішення ряду завдань:

- вивчення історіографічних джерел;
- дослідження новітньої літератури;
- опанування поглядів сучасних учених на проблему виникнення козацтва.

Проблема козацтва завжди була у полі зору науковців. Різні аспекти її вивчали В. Щербак, Д. Яворницький, Я. Федорук, В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев та ін. [1–8].

Слово “козак” знайдено вже у джерелах I половини XII ст., насамперед, у 1206 р., коли незначні маси татар вдерлися в Україну. Саме тоді селяни покинули свої поля й обернули вигнуті рала та коси на шаблі. Це описано у “Таємній історії монголів” (1240 р.). Походить слово від пратюркської мови, звідки перейшло до татарської і означає людину “самітню, не пов'язану ні з домівкою, ні із сім'єю”, “одинокую”, “схильну до завоювання”. Цей термін вміщений у додатку до грецького збірника житій святих “Синаксара”. У словнику половецької мови “Cadex Cumanidus” (1303 р.) термін “козак” перекладається як “страж”. Є ще одна версія походження слова “козак” – від слів “ко” і “сак”, що означає “довга коса”, той самий оселедець, який носили козаки. У деяких він був настільки довгим, що його обмотували навколо вуха декілька разів. Як вважає польський мейсир Іван Гербіній у “Київських підземеллях”, це найменування слід пов'язувати зі слов'янським словом “коса” – людина, озброєна косою. Проте Павло П'ясецький у “Хроніці європейських справ до 1645 р.” разом з його послідовниками пов'язують термін “козак” зі словом “коза” – бо швидко бігають, дуже моторні, як кози. Також частина дослідників, котрі схиляються до цієї версії, витлумачують, що слово “козак” означає тих, хто одягнений у козячі шкури, захищаючись від шкідливих туманів.

Польсько-литовський хроніст М. Стрийковський вважав, що термін “козаки” походить від стародавнього ватажка за прізвиськом Козак, який вдало боровся з татарами. Існують й інші версії виникнення терміна “козак”, а саме: а) від давніх народів степу “хазарів” або “козарів”; б) від нащадків “чорних клобуків” – тюркського плем’я, яке у давньоруські часи було у прикордонному зі степом Пороссі. Чорні клобуки – літописна назва племінного об’єднання, що склалося близько середини XII ст. із залишків поркських племен – печенегів, борків, берендеїв та інших по Росії та Дніпру. Визнавали свою залежність від Київської держави, брали участь в охороні її південних кордонів; в) як наслідок процесу міграції в Подніпров’ї черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмуторокані; г) від татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елемента з місцевим населенням утворилася якісно нова верства – козацтво; д) від вічових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю; є) зв’язок козаччини з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іга добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих козаків.

Перші згадки про українське козацтво належать до 1489–1492 рр. Це був час, коли українські землі перебували під важким тягарем іноземних поневолювачів. Отже, від тюркського слово “козак” означає “вільна людина” і було запозичене українцями від кочових південних сусідів-татар.

Термін “січові козаки” знаходимо у джерелах вперше у 80-х рр. XVI ст., в період виникнення Запорозької Січі, яка складалася із сукупності засік – традиційних давньоукраїнських фортифікаційних споруд. Козацтво поступово створило керівний орган – кіш, який став органом не тільки військової, а й адміністративної та судової влади на Запорожжі. На чолі коша стояв кошовий отаман. Основною військовою одиницею був полк, часто по 500 осіб у кожному. Полки поділялися на сотні, сотні на десятки – курені. Ці командні посади були виборними. На чолі Запорозької Січі стояв гетьман. Першим гетьманом від 1650 р. був український князь Дмитро Вишневецький – Байда, творець козацького ордену. Петра Конашевича-Сагайдачного часто обирали наказним гетьманом – військовим старшиною, який тимчасово виконував обов’язки гетьмана на час бойових дій. Конашевич – родове прізвище Петра, а Сагайдачний – прізвисько, дане козаками. Походить воно від назви зброї воїна-лучника – сагайдака, який за хвилину випускав понад десять стріл. Середня дальність польоту стріли становила від 200 до 500 кроків. Коли воїн стріляв з коня, то політ стріли збільшувався майже вдвічі. Саме таку тактику обрав Петро Конашевич, за що й одержав прізвисько “Сагайдачний”.

Військо запорожців ділилося на січових і зимівних козаків. Перші і становили справжній світ козацтва. Саме вони і звалися лицарством або товариством. Лише лицарство мало право обирати з-поміж себе старшину,

вершити всі справи війська. Одружені козаки звалися “зимівниками”, “зимівчанами”, “сиднями”, “гніздюками”. Але січовики й зимівники становили одне військо, котре офіційно називалось “славним низовим Запорозьким Військом і товариством”.

Наприкінці XVI ст. Запорозька Січ перетворилася на головний центр не тільки низового козацтва. У другій половині XVI – на початку XVII ст. (Запорозька Січ стояла, за свідченням дослідника Йогана-Йахима Мюллера, на Ніпері чи Дніпері. Поляки називають їх Підді та Пчідві, тобто “козаками низовими”, бо вони володіють понижжям Дніпра. Звідси козаки ділилися на “річкових” і “дніпровських”. Інші козаки, за даними вченого, називаються польським словом “лисуваті” (lisowaty), тобто руді, лісові (lisovii, lisoviani). Вони проживають на 13 островах, півостровах або скелях, які розташовані на Борисфені та називаються по-русинськи “пороги”, по-польськи – “прогі” (progі), тобто кордони: нагадуючи собою сходи, по котрих вода стікає знизу. Нижче порогів ріка тече спокійно, розгалужується на різні русла, утворює запорозькі острови, тобто такі, які містяться за порогами, по інший бік кам’яних сходів або кордонів. Звідси й назва “запорозькі козаки”, або острівні люди (lagelr Inselmanner), як перекладає українською дослідник Фрідріх Лойтхольд фон Франкенберг у “Великому огляді світу, котрим правлять”.

Від сіверського князівства походить назва сіверських козаків. Є ще й такі тлумачення слова “козак”: це катадути, а також багауди, або бакауди, ті, хто створює заслон для чужих, – на кордонах Угорщини; марголосо, тобто розвідники – на кордонах Хорватії; у піренейських горах є бандольєри – ті, хто перебуває поза законом; в Галії – козаки (les cosaques); в Італії козаки (li cosachi). Польська верхівка з дедалі більшою тривогою розглядала козацтво як серйозну загрозу для панування Польщі в Україні. Намагаючись усунути цю загрозу, польський уряд у другій половині XVI ст. узяв незначну частину козацтва на державну службу. Ці козаки були вписані в реєстр, так званий компут, через що й почали називатися реєстровими козаками. Ті, що були у відставці, називалися абшитованими. Реєстрові козаки поділялися на шість полків: Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський і Переяслівський. Реєстр посилив поділ козаків на городових (реєстрових) та низових (власне запорозьких). Поселення козаків і посполитих на території Вольностей називали слободами. Січ набувала значення ядра чи столиці низового товариства. Так утворився вельможний кіш славних низових козаків. Реєстрове козацтво офіційно називалося Запорозьким Військом, якому формально підпорядковувалася і Запорозька Січ. Становище реєстрового козацтва напередодні визвольної війни погіршила так звана Ординація війська Запорозького реєстрового (1638 р.), яка відмінила виборність старшини та козацький суд. Реєстровці поступили у повне розпорядження польського урядового комісара. Утиски викликали незадоволення реєстрового козацтва. Їм було віддано місто Трахтемирів над Борисфеном разом із його околицями, яке мало служити для козаків військовим центром. Крім козацької піхоти, у реєстровців були

дві тисячі кінноти, на утримання якої призначалася четверта частина прибутків зі своїх маєтків, а тому названо їх “квартанами” або “кварцанами”. Нереєстрові козаки, тобто основна маса козацтва, яка не потрапила до реєстру і називалася “виписними” або “випищиками”, прагнули волі та становили вибуховий матеріал козацько-селянських повстань кінця XVI – 30-х рр. XVII ст. Криштоф Косинський став першим не призначеним, а виборним гетьманом реєстрових козаків. Після загибелі Криштофа Косинського (травень 1593 р.) поняття “гетьман” закріпилося за виборними отаманами козацького війська як реєстрового (кінець XVI – I третина XVII ст.: Григорій Лобода, Тихін Байбуза, Самійло Кішка, Петро Конашевич-Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко), так і запорозького (Северин Наливайко, Федір Полоус, Марко Гремайло).

Причин виникнення козацтва було дві:

1) жорстока нелюдська експлуатація українського народу керівною верхівкою, що змушувало його шукати порятунку в південно-східних українських степах;

2) турецько-татарська агресія, яка сприяла тому, що прикордонне населення згуртувалося у військові формування.

Теорій походження козацтва теж багато. Дуже поширеною є “уходницька” теорія виникнення козацтва. Прихильники наведеного погляду А. Жуковський, І. Крип’якевич, М. Костомаров, О. Субтельний та ін. вважають, що для експлуатації природних скарбів із прикордонних осель вибиралися у степ ватаги так званих уходників, які займалися ловами і рибальством, їздили по сіль. Степовий промисловець мусив бути водночас і завойовником. Степові добувачі-вояки одержали ім’я козаків.

Другий погляд на проблему виникнення козацтва полягає у наголошуванні на тому, що козацтво було суспільно-історичним явищем, яке виникло десь у кінці XV ст. у зв’язку із посиленням закріпачення селян і боротьбою народних мас проти феодалів.

Дуже цікавою в науковому плані є третя теорія, згідно з якою козацтво було споконвічним, давньоукраїнським явищем, пов’язаним з постійною боротьбою єдиного демократичного населення Придніпров’я з кочовим тюркським населенням степів.

Джерел формування козацтва теж декілька: бродники й берладники, які згідно із М. Котляром, відомі були з вітчизняних літописів, візантійських історичних творів, угорських хронік і папських булл.

Берладники (бирладники) – у Київській державі представники різних верств населення, які під тиском обставин (економічних, політичних тощо) втікали в пониззя Дунаю, здебільшого до м. Берладі (нині м. Бирлад, Румунія). Вперше згадуються в 1159 р. у Літописі руському в зв’язку з нападом загону берладників на чолі з князем Іваном Берладником на Галицьке князівство. У 1160 р. берладникам вдалося здобути в пониззі Дніпра м. Олешино, що належало Київській державі. Були розбиті військом великого київського князя Ростислава Мстиславича. Останні згадки про берладників стосуються середини XIII ст. Існує думка, що берладники – попередники українського козацтва.

Бродники – воєнізоване населення на узбережжі Азовського моря і нижньої течії Дону в XII–XIII ст. Ймовірно, бродники – рештки слов'янського населення півдня Київської держави, послабленого половецькою, а потім монгольською експансією. Бродники згадуються в літописах 1147–1216 рр. Окремі звістки про них є в угорських та візантійських джерелах. 1223 р. бродники виступили на боці монголів у війні з Київською державою. Деякі вчені вважають бродників попередниками українського козацтва. Починаючи з 40-х рр. XII ст. джерела не одноразово називають войовничу народність Північного Причорномор'я – бродників. Перша згадка про них збереглася в Київському літописі від 1147 р. Одним з відгалужень бродників були берладники, вперше описані у Київському літописі від 1158 р. Востаннє бродники згадуються у джерелі від 1254 р., та це не означає, що вони тоді припинили існування. Назва войовничих людей півдня “козак” з'явилась саме тоді, коли зі старокиївських джерел зникає термін “бродники”. Це свідчить про те, що між бродниками й козаками існував глибокий генетичний зв'язок.

Другим важливим джерелом формування козацтва була військово-службова верства. Необхідність оборони верхнього прикордоння від набігів татар потребувала створення при місцевій владі збройних загонів служників, як правило із фортєчних дрібних бояр. Такі самі загони мали й окремі магнати.

Вільнолюбні селяни та міщани стали третім джерелом формування українського козацтва, яке збиралося на Запорожжі – центрі козацьких вільностей. Слобідські козаки – військовослужбовці слобідських полків – Ізюмського, Острозького (Рибинського), Охтирського, Сумського та Харківського. Сердюки (від тур. – провідник, наглядач) – військові (охочекомонні) підрозділи з найманих козаків (сердюків) у Гетьманщині наприкінці XVIII ст. Перші сердюцькі полки утворено гетьманом П. Дорошенком. Полк складався із 400–500 козаків на чолі з полковником; підпорядковувався гетьманові. Сердюцькі полки виконували військово-і поліційну службу.

Про четверте важливе джерело якісного зростання козацтва свідчить козацький реєстр 1581 р. Переважна більшість козацької старшини була вихідцями зі шляхти.

В Україні були також війська, які називалися дейнеки. Цікаве тлумачення дає цьому слову Б. Грінченко. На його думку, воно ввійшло в ужиток ще перед появою пушкарєвого бунтівного полку. А народилося в суді, коли було подано за речовий доказ один з кийків нападників на маєток якоїсь пані.

Оскільки українське судочинство послуговувалося латиною, у нашій мові й почала фігурувати латинська назва предмета – *dejneka*, збагативши її новим поняттям “дейнека” – розбійник, що нападає з палицею (кийком, бучком) у руках. Про угруповання дейнек Б. Грінченко каже, що це натовп, озброєний дубинками. За часів полковника полтавського М. Пушкарєя багато селян воювали, маючи за зброю коси, вила, палиці. Саме їх і називали дейнеками. Про них навіть згадується в народній пісні: “Зашуміли в лузі

дуби кучеряві, загукали гадячани на дейнецькі лави”. Це, по суті, п’яте джерело виникнення рядів козацтва.

Після зруйнування Запорозької Січі були побудовані нові, такі як: Томаківська, Базавлуцька, Олешківська, Чортомлицька, котрі населяли гайдамаки (від тюрк. гайло, гайда – тікай) та колишні запорожці. Перших ще називали коліями, опришками.

Висновки. Подальшого вивчення потребує проблема реєстрового козацтва на сучасному етапі. Окремо слід дослідити його ватажків. Цікавою буде розвідка козацької старшини Паланки Кальміуської.

Таким чином, козацтво, яке об’єднало справді найкращих, енергійних українців, трансформувалося в Запорозьку Січ, котра була спочатку військовим, а потім і політичним центром. На Січі сформувалася козацька республіка – перша республіка в Європі з послідовно демократичним устроєм. За словами Д. Яворницького, козаки, почавши з ролі добувачів, рибалок, чумаків, “поступово дійшли до ролі захисників віри Христової проти мусульманства, і православної проти католицизму, а разом з тим охоронців проти турків і татар слов’янської народності”. На Запорозжжі поступово, але неухильно формувалися основи української національної державності. Козацтво стало бойовим авангардом волелюбного українського народу. Відтоді, як січові козаки взяли на себе роль захисників віри й Вітчизни, вони стали в очах народу лицарями церкви, правди та честі, безсмертними в очах багатьох поколінь, із цим іменем увійшли на сторінки української і загалом світової історії.

Список використаної літератури

1. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2000. – 403 с.
2. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1. – 529 с.
3. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) / Я. Федорук // Україна модерна. – Л., 1996. – № 1. – С. 135–145.
4. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея. – К., 1998. – Ч. 1–2. – 447 с.
5. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення / В.Ф. Верстюк, О.М. Дзюба, В.Ф. Репринцев. – К. : Наукова думка, 2005. – 718 с.
6. Приходченко В.В. Здоров’язберігаючі технології козаків / В.В. Приходченко // Україна – духовна козацька країна: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Донецьк : Наука і освіта, 2010. – С. 127–131.
7. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О.М. Апанович. – К., 1991. – 335 с.
8. Приходченко О.В. Розвиток медичної справи у козацькому війську / О.В. Приходченко // Україна – духовна козацька країна: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Донецьк : Наука і освіта, 2010. – С. 144–150.

Приходченко Е.И. Казачество как этноментальный феномен

В статье делается акцент на развитии козацкой педагогики. Уделяется внимание этимологии слова “козак”, теориям возникновения казачества, источникам его формирования. Также показан процесс трансформации Запорожской Сечи.

Ключевые слова: казачество, сечевики, зимовицики, Запорожское войско, реестровые козаки.

Prykhodchenko K. Cossack as ethnicity and mental phenomena

In the article the emphasis is placed on development of Cossack pedagogics. The attention of etymology of a word “Cossack”, to theories of occurrence of the Cossacks, sources of its formation is paid. Also process of transformation of Zaporozhye Sechi is shown.

Key words: kazachchina, secheviki, zimovniki, Zaporozhye army, register cossacks.